

Юрій Ганжуров

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ: ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ В ПОЛІТИЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Відомо, що парламент є невід’ємною складовою суспільства, який справляє вирішальний вплив на процеси становлення правової держави і виступає об’єктивним чинником соціального прогресу. Дослідження місця парламенту в конституційній моделі державної влади, шляхи його становлення, формування та структуризації як політичного інституту державної влади здійснюються представниками різних наукових шкіл і з огляду на тематичну актуальність проблеми становлять інтерес для міждисциплінарних учасників політичного дискурсу. Вочевидь парламент є об’єктом інтенсивної політичної комунікації з боку громадян: його критикують, до нього апелюють, з ним асоціюють багато явищ і процесів, що відбуваються в державі.

В масовій свідомості парламент є уособленням суспільної мотивації, індикатором політичної культури та електоральних сповідань, очікувань і вимог соціальної справедливості. Має рацію В. Литвин: “...Верховна Рада – це загальносуспільний організм, всеукраїнський барометр, який найточніше віддзеркалює всі народні устремління, надії, болі й тривоги”¹. В літературі з питань державного будівництва і права, конституціоналізму, політологічних працях парламент як предмет наукового аналізу перебуває у центрі дискусій, оскільки є визначальною категорією для класифікацій форм державного правління, політичних режимів, рівня дієздатності складових громадянського суспільства.

За основу дефініції поняття “парламент” науковці беруть різні ознаки, проте базовим класифікатором виступає його представницький характер. До останнього часу не склалося усталеної думки щодо монополії парламенту на статус представницького органу державної влади. На противагу авторам концепції про визначення українського парламенту як єдиного представницького органу² висувається думка про те, що говорити про єдине представництво парламенту можна лише за відсутності інших органів загальнонаціонального рівня, що формуються безпосередньо народом. За наявності загальнонародно обраного президента така єдність зникає³. На нашу думку, причина суперечки полягає в проблемі тотожності змісту представництва в зазначеному контексті: якщо взяти як вихідне положення, яким стверджується, що парламент і президент обираються голосуванням і у цьому розумінні рівною мірою є представниками народу, постає питання про правомірність класифікатора колегіальності як умови представництва. Чи може одна особа бути представником різних, часом протилежних, соціальних груп і класів у політико-правовому просторі? Навіть без залучення статистичних показників співвідношення питомої ваги голосів у виборчому процесі зрозуміло, що президент має представницький мандат лише від більшості громадян, часто – відносної, а парламент – консолідоване представництво усього населення, частина якого, чий погляд не збігаються з позиціями, уподобаннями більшості, також обов’язково буде представлена в парламенті, в тому числі і трибуною опозиції. Таким чином вбачається логічним вважати лише парламент органом народного представництва.

Саме така дефініція переважає в понятійному апараті політичної науки: “Парламент – вищий колегіальний представницький постійно діючий орган законодавчої влади держави”⁴. Проте зазначена теза також потребує уточнення. Традиційно вище представництво тлумачиться у двох аспектах: по-перше, в контексті визначеного авторитету парламенту як інституту народовладдя; по-друге, як його керівний характер по відношенню до інших представницьких органів, тобто сільських, селищних, міських, обласних рад, які теж обираються громадянами на основі прямого, рівного виборчого права шляхом таємного голосування.

Щоправда, конституцією України 1996 р. передбачений порядок, згідно з яким усі ланки рад функціонують у чітко визначених законом межах своїх повноважень і не підпорядковуються іншим радам. Ця обставина дезавує зміст словосполучення “вище представництво” стосовно парламенту, проте залишає реальний стан речей у цьому відношенні з огляду на найбільшу вагу його рішень у політичному плані, їх юридичне верховенство, статус і компетенцію парламенту як органу загальнонаціонального представництва. За таких умов особливого значення набуває механізм обрання народних представників, а виборча система стає вирішальним чинником реалізації та організаційно-структурного оформлення принципу народовладдя. Сучасний парламент України пройшов складний шлях виборчої системи від мажоритарної через змішану до пропорційної, практичне застосування якої відкрис шлях парламенту 2006 року, і, сподіваємось, інтенсифікує процес формування громадянського суспільства в нашій державі.

З огляду на історичний статус попередніх виборчих систем вбачається недоцільним докладно зупинятися на їх особливостях. Основним їхнім недоліком, на нашу думку, було те, що, з одного боку, вони помітно розпорозували електорат, а з іншого – посилювали принцип ситуативної парламентської більшості, яка створювалася далеко не на політичних та ідеологічних засадах. Це помітним чином перекинувало представницький розподіл суспільних сил і становило під сумнів принцип легітимності влади, яка неспроможна адекватно віддзеркалювати інтереси суспільства. Також давалася взнаки рудиментарна практика фактичної підміни законодавчої діяльності виконанням депутатами-мажоритарниками організаційно-господарчих функцій, замість муніципальних органів на виборчих округах.

Пропорційна виборча система, що ґрунтується на відповідності між кількістю поданих голосів та кількістю одержаних мандатів, передбачає коаліційність під час формування уряду, а також відповідний поділ парламенту на більшість та меншість. Окремі науковці вбачають у принципі коаліційності при формуванні уряду недолік пропорційної моделі виборів – за таких умов зростає роль малих партій, позиція яких може стати визначальним чинником при фор-

муванні уряду. Таким чином саме існування коаліційного уряду означатиме, що малі партії користуватимуться непропорційно великим, а часто ще й вирішальним впливом на формування чи розпуск уряду, а також на його рішення⁵. Одначе на користь саме пропорційної системи виборів вагомим аргументом є те, що вона, на відміну від своїх попередниць, ефективніше забезпечує представництво у парламенті різних політичних сил. Аналіз переваг цієї системи в ракурсі врахування загальнонаціональних інтересів українського суспільства свідчить, що вона здатна значною мірою сприяти процесові політичної структуризації суспільства, підвищити роль і місце політичних партій в усіх сферах життя та системі управління.

У арсеналі аргументів, спрямованих на спростування зазначеного висновку, прибічники мажоритарної чи в крайньому разі – змішаної системи на провідне місце тривалий час висували думку Л. Кучми. Зміст її полягав у тому, що політичні партії, які є на сьогодні, користуються незначним авторитетом серед громадськості – всього 2% громадян нашої країни є членами політичних партій і тому вони не можуть брати на себе відповідальність за долю всієї держави⁶. Якщо це так, то шлях від зворотного дав би нам можливість пересвідчитись, як численна армія комуністів публічно обурилася на факт призупинення діяльності, а згодом й неконституційної заборони КПУ у 1991 р., а перше місце за результатами парламентських виборів 2002 р. партійного блоку “Наша Україна” з його скромним у порівнянні з електоральними симпатіями партійним членством на тлі такої аргументації взагалі сприймається як нонсенс. Вочевидь, рівень народного представництва через політичні партії в парламенті полягає не в кількісних показниках їх масовості, чи навпаки, а в реальній підтримці їх громадянами України у виборчому процесі. Адміністративні методи формування партій влади, з одного боку, та латентна підтримка населення партій як реальних складових громадянського суспільства, з іншого боку, є, по суті, елементами однієї системи, рівень демократичності (авторитарності) якої визначає модель політичного режиму.

Представницький статус парламенту як політичного інституту зумовлює його місце в конституційному розподілі владних повноважень. Як зазначає В. Погорілко, “наша конституція вважає пріори-

тетною саме законодавчу функцію Верховної Ради, проголошуючи парламент насамперед... законодавчим органом, хоча за назвою він є передусім загальними зборами представників Українського народу”⁷. У демократичних державах саме прерогативою представницького органу стало прийняття законів. У фаховій літературі набирає поширення теза, що “законотворення посідає особливе місце серед широкого кола конституційних повноважень і функцій, що їх здійснюють практично у кожній країні парламенти”⁸. Вживання поняття “законотворення” в контексті визначення законодавчої функції парламенту, на нашу думку, потребує конкретизації в частині з’ясування джерел такого процесу. В Журавський слушно вважає, що під поняттям законотворчість і законотворча діяльність слід розуміти діяльність уповноважених державних органів, посадових осіб, а у передбачених законом випадках – усього народу України, пов’язаною зміною чи скасуванням законів України⁹.

Таким чином застосування зазначеної категорії в практиці законотворення означатиме обмеження законодавчих повноважень на кшталт окремих європейських країн, де глави держав і урядів можуть приймати правові акти, що мають силу закону¹⁰. Щоправда, доволі сумнівний доробок подібної практики на початку 90-х років у формі декретотворчості уряду не дав позитивних результатів. Як зауважив А. Засць, “це ледве не призвело до повного хаосу в системі законодавства України, оскільки особи, які мали застосовувати закони, були дезорієнтовані відносно того, яка частина закону і які закони діють. Декрети мали фактично виконувати функцію законів”¹¹.

З огляду на недавній досвід створення нормативно-правових актів, що мають силу закону, за межами парламентської компетенції, вбачається важливим конституційно посилити законодавчу функцію парламенту. Зміцнення ролі Верховної Ради України безпосередньо пов’язане з формуванням якісної та ефективної системи законодавства, потреб адекватно відображати ідеали і принципи правової держави, що відповідають об’єктивним закономірностям розвитку суспільства. Принаймні в такому контексті із урахуванням того, що “саме орган законодавчої влади – парламент як колегіальний орган народного представництва – має найбільшу можливість приймати

соціально і політично узгоджені та скоординовані рішення¹², в процесі політичної реформи посилюються повноваження парламенту в законодавчому полі нашої держави. Потреба в інтенсифікації цього процесу очевидна – держава повільно, проте невпинно позбавляється рудиментарних форм декларативності та відстороненості від реальних проблем соціуму в законотворенні.

Важливість зміцнення демократичних засад суспільства, що є сьогодні для України досить актуальним завданням, може бути реалізована і за допомогою посилення парламентських начал в організації влади, що відповідає історичним традиціям нашої держави щодо колективного прийняття рішень та громадського контролю за їх виконанням. Здійснення контрольної функції з боку парламенту зазвичай розглядається передовсім в частині контролю за діяльністю уряду. Часто ця обставина була основним чинником конфліктів між гілками влади – уряд в конкретних ситуаціях здійснення парламентського контролю вбачав у діях парламенту зазіхання законодавчої влади на невластиві для неї повноваження. Проте цивілізована практика парламентської діяльності свідчить, що виявлення парламентом зловживань владою, різних фінансових порушень, фактів недотримання законодавства є підставою для відповідного реагування.

Досвід роботи українського парламенту доводить недовіру більшості парламентських розслідувань – відповідно, парламентського контролю. Тенденція до звуження сфери зазначеної функції відкладається у комунікативних діях, спрямованих на втілення у громадську свідомість думки про те, що відносна незалежність уряду від парламенту в умовах змішаної форми правління означає незалежність президента і уряду від парламенту в кадрових призначеннях. У зв'язку з цим слушно вбачається думка про те, що поширення тенденції відмови від погодження цілого ряду кандидатур на посади у сфері виконавчої влади, що прямо не передбачено конституцією, є не виправданим, оскільки зазначена процедура дає важливі гарантії уникнення поспішного і помилкового призначення, створює атмосферу прозорого контролю за діяльністю чиновників від самого призначення кожного з них до заслуховування звітів про їхню діяльність¹³.

Отже, контрольна функція парламенту помітно кореспондується з установчою, особливо в одній з її складових – номінаційної, сутність якої полягає у призначенні чи обранні на певні посади, звільненні з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад. Навколо цієї функції пролягає межа реальних владних повноважень і витоків традиційних конфліктів між главою держави і парламентом, оскільки пріоритети кадрової політики є вагомим чинником визначення форми державного правління. Із законотворчої (в широкому розумінні) функції впливає бюджетна, що інколи розглядається як складова процесу законотворення – адже бюджет як основний фінансовий закон держави є продуктом законотворчого. Практика опрацювання проекту бюджету, розподіл державних витрат, контроль за його виконанням і податковою політикою свідчить, що бюджетна функція парламенту час від часу наражається на відомчий спротив складових виконавчої влади. В результаті суспільство потерпає від перманентних внесень змін і доповнень до Державного бюджету, перегляду дохідної та витратної його частин, дискусій навколо пошуку джерел його наповнення тощо.

Звичайно, зазначені функції не реалізують увесь спектор діяльності парламентів. Вони також наділені своєрідними проміжними функціями, якою є церемоніальна чи процедура імпичменту президента тощо.

Взагалі принцип певної самостійності, взаємного стримування і балансування гілок влади, що закріплений в конституціях демократичних країн, є вагомим набуттям сучасної політичної теорії та практики. Важливо, що “для західних демократій характерне використання принципу розподілу влад без прямої згадки про це в конституціях. Аналогічний підхід спостерігається також і в конституціях Латвії, Литви, Естонії”¹⁴. Проте дієздатність парламенту залежить не лише від його місця і ролі в конституційному розподілі влад, а й від структуризації законодавчого органу. Для України проблеми структуризації парламенту пов’язані зі складним, часом конфліктним пошуком прийнятної для наших традицій народного представництва моделі парламенту.

Цей процес багато у чому зумовлювався боротьбою за повноваження між політичними інститутами державної влади, спробою

ослабити законодавчу владу, з одного боку, та намаганнями зміцнити парламент в частині його суттєвого впливу на усі сфери соціально-економічного життя, з іншого. Вододіл змагальних ініціатив у цьому напрямі в принципі пролягав між двома позиціями: який парламент потрібен Україні – однопалатний чи двопалатний. У фаховій літературі ця тема була предметом доволі активного обговорення, особливо під час підготовки проектів нової Конституції України¹⁵.

В системі обґрунтування авторських позицій впадає у вічі вельми численні посилання на структурні особливості світових парламентів¹⁶. Проте, на нашу думку, кількісні показники, переліки різних видів парламентів на користь ідеї бікамералізму чи навпаки не справлятимуть особливого враження через те, що Україна має свої традиції державотворення в минулому і фігурантів політичних дій в сьогоденні, і будь-які порівняння із кількістю палат парламентів Узбекистану або Таджикистану так само умовні, як й історичні паралелі із повноваженнями палати лордів Великої Британії. Вочевидь Україна самостійно визначилася із кількістю палат Верховної Ради, незважаючи на спроби змінити нинішню структуру парламенту під час проведення у квітні 2000 р всеукраїнського референдуму про внесення змін до Конституції України. Проте враховуючи, що питання бікамералізму із категорії теоретичних міркувань свого часу перейшло у площину можливої імплементації, виникла потреба у деталізації переваг і недоліків бікамералізму, що її докладно здійснив В. Журавський. У цьому контексті науковець до переваг двопалатного парламенту відносить змагальність палат по відношенню одна до одної в процесі підготовки законів, збалансування політичних різновекторних сил у парламенті, що, в свою чергу, корегує політичні інтереси в суспільстві, оптимізацію діяльності палат з огляду на зменшення кількості членів палат і тим самим створення умов для конструктивного обговорення питань і прийняття рішень. Недоліками бікамералізму він вважає ускладнення законодавчої процедури обговорення та прийняття рішень, а також переведення процесу прийняття політичних рішень на рівень виконавчої влади через громіздкість функціонування парламенту в цілому і, як наслідок, посилення авторитарних методів правління, можливість політичного розмежування всередині парламенту за векторами верхня

– нижня палата, що в принципі загострюватиме суперечності між гілками влади¹⁷.

Пропозиції структурування українського парламенту в бік бікамералізму окреслили ще одну важливу проблему – зменшення питомої ваги народного представництва. Справа в тім, що формування нижньої палати українського парламенту в межах 300 мандатів означало скорочення єдиного законодавчого органу на третину, оскільки решта 150 депутатських місць конституційного складу парламенту передавалися до верхньої палати, формування якої прямими виборами не передбачено. Це мало призвести до девальвації виборчих голосів, до зменшення частки делегованих повноважень конкретного громадянина народному обранцю, хоча, як відомо, ст. 157 Основного закону України не допускає змін до Конституції, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

У контексті наступних трансформацій політичної системи питання структуризації парламенту поступово концентрувалися на пошуку оптимальної моделі формування парламентської більшості. Відійшов у минуле режим Л. Кучми, але в інформаційному просторі залишилася його думка про те, що “проблема відносин між гілками влади – основний бар’єр на шляху того, що ми називаємо реформами. І саме для його подолання нам потрібна парламентська більшість, що підтримує проект будівництва міцної і стійкої споруди країни”¹⁸. Досвід парламентської практики доводить дуалістичність моделі парламентської більшості, що зумовлюється суб’єктами ініціювання критеріїв визначення цієї категорії. Глава держави, структури виконавчої влади асоціюють певною мірою парламентську більшість з керованою ланкою, що має важелі управління, зокрема за допомогою непрозорих, проте надійних, хоча й некоректних з погляду суспільної моралі адміністративних методів переконання депутатів. Усвідомлення необхідності формування демократичної більшості представниками опозиції відбувається в процесі розбудови нових політичних відносин, які мають еволюційно витиснути старі, неефективні¹⁹.

Процес вдосконалення виборного законодавства в частині впровадження пропорційної системи формування парламенту можли-

во, забезпечуватиме нову якість структуризації парламенту. Отже, усталеною залишається думка про те, що “формування сталої, дієздатної парламентської більшості повинно залишатися на порядку денному як один з найефективніших засобів стабілізації ситуації у Верховній Раді України і всьому суспільстві, прискорення та поглиблення реформ у всіх сферах розвитку держави”²⁰. Проте практика доводить, що ефективна робота більшості можлива за умов, коли вона інституційована на чітко визначеній правовій основі. Спроби ідеологічно вплинути чи політично підкорити її чийсь волі містять загрозу неусталеності та невтішну перспективу самоліквідації. Її еволюція перебуває у прямому зв’язку із зростанням повноважень парламенту, зокрема в частині підвищення установчої функції, його реальної участі у формуванні уряду. Це означатиме матеріалізацію парламентсько-президентської форми правління.

Усвідомлення важливості формування парламентської більшості засвідчує той факт, що Верховна Рада України четвертого скликання розпочала свою діяльність не з перерозподілу парламентських комітетів, а зі схвалення основних засад створення більшості²¹. Посилення результативності роботи погоджувальної ради депутатських груп і фракцій також свідчить про позитивні процеси структуризації парламенту. По суті, фракції в рамках погоджувальної ради взяли на себе функцію політичного узгодження рішень парламенту, а також тягар вироблення політичних домовленостей та пошуку компромісів. У перспективі лише на основі фракцій можливе формування стійкої парламентської більшості (коаліції), здатної взяти на себе політичну відповідальність перед виборцями. Відомо, що сучасний стан суспільної влади в Україні характеризується наявністю значної кількості партій²². Це спродукувало, незважаючи на наявність чотиривідсоткового бар’єра на виборах, надмірне політичне подрібнення сил у парламенті, посилене мажоритарною половиною виборчої системи. В результаті до парламенту обрали представників майже двох десятків партій. Вірогідно, що переважна більшість нині зареєстрованих партій не має перспектив стати парламентськими без застосування так званих партійних блоків, які зазвичай розпадаються після проходження до парламенту. Така закономірність віддзеркалює еволюцію зміцнення парламентських партій, сутність

якої полягає у зародженні та становленні партії, так би мовити, під парламентським дахом. За твердженням К. Гаджієва, саме такі партії ідентифікуються як частина конституційного механізму і лише через парламент сприймаються певними прошарками суспільства як виразник їхніх соціальних інтересів²³. Це пояснюється тим, що фракції, за спостереженням Г. Кречмера, “інтегровані у багатограний комунікаційний процес. Вони самі внутрішньо являють собою багатогалузевий комунікативний організм організації, який перебуває в політичному діалозі зі світом”²⁴.

Відбиваючи інтереси виборців у парламенті, фракції, розподіляючи свої сили у профільних комітетах Верховної Ради, справляють вплив на законодавчий процес відповідно до своїх програмних завдань. Парламентські комітети є важливим осередком концентрації зусиль суб’єктів законодавчої ініціативи. Існує думка, що саме комітети завдяки наданим їм можливостям постійно контролювати діяльність виконавчої влади можуть запобігати надмірній концентрації влади в руках виконавчих структур, які мають природну властивість до зростання кількісного складу і перебирання на себе більшої повноважень з державного управління²⁵. Якщо із думкою щодо прагнення виконавчої влади до повноважень, котрі перебувають за межами її конституційної компетенції, важко не погодитися, то теза про можливість парламентських комітетів стримати цей процес має бути посилена не декларативними, а реальними можливостями комітетів у частині підготовки законопроектів, здійсненні контрольних та установчих функцій. Водночас і комітети як структурні складові парламенту у здійсненні своїх повноважень мають спокусу перевищити їх, особливо в процесі лобювання певних рішень. Свого часу Дж. Медісон зазначав, що через доволі широкі конституційні повноваження, які менше піддаються чітким обмеженням, законодавча влада “має більше можливостей приховувати за складними й опосередкованими заходами свої зазіхання на повноваження різних з нею гілок влади. Перед законодавчими органами нерідко виникає справді делікатне питання: чи виходить дія того чи іншого заходу за межі законодавчої сфери?”²⁶.

Відповідь на це питання в контексті українських реалій міститься в ст. 89 Конституції України, відповідних законах України та

регламенті Верховної Ради України, хоча, звичайно, практика правозастосовної діяльності часто актуалізує сферу застосування нормативно-правових актів здебільшого в частині їх тлумачення. Для забезпечення балансу гілок влади та конкретизації повноважень парламенту вбачається логічною функція тлумачення законів, що її здійснює Конституційний Суд України. У зв'язку з цим слушною вбачається думка про недоцільність поділу тлумачення дійсного змісту норм права на правотворче і правозастосовуюче²⁷.

Широке коло питань, що мають нам меті з'ясування повноважень українського парламенту, напрямів його структуризації у зв'язку з новою виборчою системою та результативне голосування в парламенті з питань політичної реформи в частині внесення змін до Конституції України²⁸ свідчить про вагоме місце парламенту у політичному дискурсі.

Обмежувати визначення цього поняття як “вищий представницький і законодавчий інститут державної влади”²⁹ без наступної конкретизації його повноважень, функцій, місця в системі розподілу державної влади означає звуження видових ознак парламенту, що виступає об'єктом порівняльно-структурного аналізу. Цю обставину враховує Ю. Древаль і наводить дефініцію з урахуванням зазначених рис: “Парламенти – це вищі загальнонародні виборчі колегіальні представницькі органи держави, які функціонують в умовах державного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворчості (інші функції – представницька, фінансово-бюджетна, контрольна, установча)³⁰. Щоправда, і у цьому визначенні є аспекти, які, на нашу думку, вимагають певних уточнень. Йдеться про контекст розуміння категорій “повноваження” і “функції”, що в наведеній редакції кореспондуються як наближені до синонімічних конструкцій: головні повноваження та інші функції. Вочевидь повноваження не можуть бути реалізовані без функцій, проте саме повноваження надають функціям владного статусу. За концепцією О. Ющика, “...функції знаходять втілення у компетенції суб'єктів, що представляють державний апарат”³¹. Також доцільно головні повноваження парламенту розглядати в ракурсі законодавчої функції, а не у сфері законотворення, оскільки у цій галузі не існує усталених позицій щодо визначення кола суб'єктів цього процесу.

Таким чином визначення сутності парламенту як представницького колегіально виборного органу держави, його повноважень, функцій, структурних особливостей закладає основи для усвідомлення його місця в системі розподілу державної влади як єдиного законодавчого органу, що, в свою чергу, дає можливість оцінити роль парламенту в суспільному житті, яка відповідно моделюватиме форму державного правління, а також тип політичного режиму. Вивчення цього питання на тлі українського державотворення має, на наш погляд, здійснюватися в площині теорії та практики парламентаризму. Адже парламентаризм, який не може існувати без парламенту, окреслює якісні ознаки останнього і може бути предметом окремого дослідження в контексті вивчення проблеми демократизації політичної системи, функціонування інститутів громадянського суспільства, перспектив інтеграції України до європейського співтовариства.

¹ Проблеми законодавчої політики / Загальна редакція В.М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України. Випуск 1. – К., 2004. – С. 6.

² Цвік М.В. Взаємодія законодавчої, виконавчої гілок влади та референдуму// Вісн. Академії правових наук України. – 1995. – № 3. – С.31; Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? // Віче. – 1997. –№ 4. – С. 17 та ін.

³ Див.: Автономов А. С. О категории представительства в конституционном праве // Проблемы народного представительства в Российской Федерации. – М., 1998. – С. 5.

⁴ Шляхтун П. П. Парламентаризм: словник-довідник. – К., 2003.– С. 90.

⁵ Рябов С. Політичні вибори. – К., 1998. – С. 33.

⁶ Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є. Довгош О.М. Еволюція виборчих систем в Україні, досвід, проблеми та перспективи розвитку // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Зб. статей / Редкол. М. М. Рябець (голова) та ін. – К., 2001. – С. 36.

⁷ Погорілко В. Ф. Виступ на науковій конференції “Україна – Росія. Партії і парламентаризм сьогодні” // Віче. – 2000. – № 2. – С. 67.

⁸ Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України: політико-правовий аналіз. – Х., 2003. – С. 17.

⁹ Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – К., 2000. – С. 229–230.

¹⁰ Український парламентаризм: і минуле і сучасне / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 1999. – С. 27.

¹¹ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999. – С. 175.

¹² Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України // Право України. – 1999. – № 1.

¹³ Журавський В.С. Парламент України в системі органів державної влади // Парламентська реформа: теорія та практика: зб. статей. – К., 2001. – С. 93.

¹⁴ Конституції стран СНГ и Балтии / Сост. Г.Н. Андреева. – М., 1999. – С. 8.

¹⁵ Див.: Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996. – 126 с.; Георгіца А. 3. Двопалатна структура парламенту: доктрина і сучасна конституційна політика // Чернівецький ун-т. Науковий вісник: зб. наук пр. – Чернівці, 1999. – Вип. 70: правознавство. – С. 64–68; Кривенко Л. Український парламент: двопалатність чи однопалатність // Віче. – 1999. – № 9. – С. 3–19 та ін.

¹⁶ Див.: Парламенти мира. – М., 1991. – 579 с.

¹⁷ Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – К., 2002. – С. 152–187.

¹⁸ Кучма Л. Про найголовніше. – К., 1999. – С. 122.

¹⁹ Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. – К., 2003. – С. 123.

²⁰ Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К., 2002, – С. 30.

²¹ Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання // Голос України. – 2002., – № 16. – С. 3–4.

²² Див.: Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С. 532–543.

²³ Гаджиев К.С. Политическая наука. – М., 1996. – С. 140.

²⁴ Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. – К., 1999. – С. 139.

²⁵ Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду. – К., 2000. – С. 210.

²⁶ Федераліст: коментар до Конституції Сполучених Штатів / Пер. з англ. Н. Комарової. – К., 2002. – С. 251.

²⁷ Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення права в діяльності Верховної Ради України // Парламентаризм в Україні: теорія та практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2001. – С. 505.

²⁸ Див.: Відомості Верховної Ради України. – № 3. – 2005. – Ст. 44.

²⁹ Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Хухти. – Львів, 2003. – С. 317.

³⁰ Цит. за: Древаль Ю.Д. Зазн. праця. – С. 41.

³¹ Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – С. 12.